

**KARANLIK ZAMANLARDA ARENDT OKUMAK:
AVRUPA BİRLİĞİ, GÖÇ SORUNU VE GERİ İTMELER***

**READING ARENDT IN DARK TIMES: EU, THE
MIGRATION PROBLEM AND THE PUSHBACKS**

C. Akça ATAÇ* & Şebnem Açelya BAŞTAN**

ÖZ

Hannah Arendt, siyasal alanda sıkışmış ve kendini çağının acı veren hakikatlerini anlamaya adanmış bireye yıllar ötesinden seslenmeye devam ediyor. Arendt'in tanımladığı karanlık zamanların tarihte sanıldığı kadar ender ve olağanüstü anlar olmadığını bilmek ve kamusal alan karardığında bunu fark etmek, insanlığın bütüncül ve iyi bir hayat yaşamasının ön koşuludur. Arap Ayaklanmalarından beri süregiden ve küresel bir boyut kazanan göç ve sığınmacı krizi, böyle anlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada özellikle son 10 yılda katlanarak büyüyen Suriye kaynaklı göç krizinin, Arendt'in karanlık zamanlar ve devletsizleşme kavramları üzerinden açıklanması amaçlanmaktadır. Bunu yaparken devletsizleşmenin insan kapasitesi üzerinde yarattığı olumsuz ve yoksun bırakıcı etkinin nasıl Arendt'in karanlık zamanlar tanımının kapsamına girdiği tartışılacaktır. Ayrıca Avrupa Birliği'nin (AB) göç politikası uygulamalarında, başta geri itmeler olmak üzere, kendi değer

* Bu çalışmanın kuramsal bölümü, Şebnem Açelya Baştan'ın Doç. Dr. C. Akça ATAÇ danışmanlığında yazdığı "Karanlık Zamanlarda Arendt Okumak" başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

* Doç. Dr., Çankaya Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, cakca@cankaya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3871-8830>

** Yüksek Lisans öğrencisi, Çankaya Üniv., sebnemacelyabastan@cankaya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4715-503X>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 03.08.2021

Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 22.11.2021

ve normlarına ters düşen tutumları Arendtçi siyaset felsefesi açısından incelenirken üzerindeki Arendt etkisi bilinen ve göç meselesi hakkında da yazmış olan sosyolog ve filozof Zygmunt Bauman'ın görüşleri de bu çerçevede ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hannah Arendt, Zygmunt Bauman, Karanlık Zamanlar, Devletsizleşme, AB Göç Krizi.

ABSTRACT

Hannah Arendt continues to appeal to individuals who feel trapped in the public sphere and devote themselves to understanding the painful political realities of their lifetimes. Knowing what Arendt describes as dark times, unlike the general impression, is neither rare nor extraordinary and recognizing the moment when the public sphere goes dark are prerequisites of an integrated and wholesome good life. The migration and asylum-seeking crisis that has been going on since the Arab Uprisings and now has gained a global dimension comes to the fore as one of the indicators of dark times. This study seeks to explain the Syria-originated migration crisis of the past decade in terms of Arendt's notions of dark times and statelessness. In doing that it aims to elaborate on the negative and depriving impact of statelessness on human capacity as well as on its potential to create darkness in the public sphere. Also, while discussing from a Arendtian perspective how the European Union's (EU) migration policies and the pushbacks have resulted in practices in contradiction with European norms and values, specific reference to the sociologist and philosopher Zygmunt Bauman is made as Arendt's influence on him is well-known.

Keywords: Hannah Arendt, Zygmunt Bauman, Dark Times, Statelessness, EU Migration Crisis.

GİRİŞ

Hannah Arendt, siyasal alanda sıkışmış ve kendini çağının acı veren hakikatlerini anlamaya adanmış bireye yıllar ötesinden seslenmeye devam ediyor. İnsanın varoluşunun devlet tarafından sınava tutulduğu en zor konuları emsalsiz bir serinkanlılıkla ele aldığı eserleri nesiller boyu okundukça Arendt de adeta bir

“kamu filozofu avatarı”na bürünüyor (Adelman, 2016). Geçmiş ile geleceğin arasında, şimdiki zamanın sorunlarını doğru teşhis etmenin yollarını, sebep ve sonuçları tarihsellik içinde yerli yerine yerleştirmeyi, bunu yaparken geçmişten gelenle günümüze özgü olanın ayırıcısına varmayı hala ondan öğreniyoruz. Kamusal alanın ışığı azaldıkça, doğru bilgidен yoksun kararlar almak ya da eyleme geçmek zorunda kaldıkça karanlığı aydınlatmanın yollarını onun yazdıklarında arıyoruz. Karanlık zamanların tarihte sandığımız kadar ender ve olağanüstü anlar olmadığını, insanların biricik ama fani ömürlerini iyi ve tam yaşayabilmeleri için havanın karardığı anları fark etmeleri ve güç ilişkilerinin şeffaflaşmasıyla oluşacak aydınlığı talep etmeleri gereğini, 21. yüzyıl önümüzde açıldıkça gün be gün deneyimliyoruz.

Amerikan vatandaşlarının 1971 yılında Pentagon Belgeleri ve sonrasında 1973 yılında Watergate ile tanıştığı karanlık zamanlar olgusunun bilgisini Arendt, İkinci Dünya Savaşı sırasında totalitarizmin elindeki tutsaklığında edinmiş olduğu için, 70’li yıllardaki eserlerini yalan ve opak siyasetin ışiksiz bıraktığı yollarda el yordamıyla ilerlemeye çalışanların önünü aydınlatmak için yazmıştır. Daha sonra, 11 Eylül saldırılarında, 2008 ekonomik krizinde ya da Donald Trump’ın başkan seçilmesiyle, kamusal alan ne zaman kararsa ve hakikate ait bilgi akışı ne zaman dursa Arendt, hakikatle bağının kopmasını istemeyenlerin en çok başvurduğu kaynaklardan biri olmuştur. Arendt’in çağının güç siyasi meselelerinden kaçmadan, onları “klişelerle örtmeye” (Bernstein, 2018: 21) çalışmadan anlama ve anlatma çabası, gelecek nesillerin kendi anlama ve anlatma çabalarına ışık tutmaya devam ediyor. Günümüzdeki bu anlama ve anlatma çabalarından bir tanesi de hiç şüphesiz ki süregiden ve gititkçe büyüyen göç ve sığınmacı krizi ile ilgilidir.

21. yüzyılın ikinci 10 yılı biterken yeryüzünde evini ardında bırakarak yer değiştirmek zorunda kalan insan sayısı, 70,8 milyonu bulmuş durumda (World Bank, 2019). Büyük bir ülkenin toplam nüfusu kadar insan, sığınmacı, göçmen ya da mülteci sıfatıyla, doğduklarından başka coğrafyalarda kendilerine yeni ve güvenli bir çatı arıyor. Göç krizlerinin tarihte büyük devlet krizlerinin bir sonucu olarak çıktığı önkabulüyle günümüzdeki düzensiz kitlesel nüfus hareketliliğinin ulaştığı boyuta baktığımızda her şeyden önce bunun da devasa bir küresel devlet krizine işaret ettiğini düşünmeliyiz. Bu nedenle de Arendt’in özellikle devletin krizi ve devletsizleşme üzerine yazdıkları, bu olguyu, bu boyutuyla açıklamada bize yardımcı olacaktır. Ayrıca, 1943 yılında yazdığı “Biz Mülteciler” makalesinde kullandığı ifadeyle Arendt, ülkeden ülkeye sürülmenin öncülerinden olmuş ve bu birinci el deneyimlerini Aristoteles’in tarif ettiği

tarzda, pratik ve düşünceye dayalı bilgelikle çözümleyip hem kendi hem de gelmekte olan göçmen çağına evrensel siyaset kapasitesinde ışık tutmuştur.

Bu çalışma da özellikle son 10 yılda katlanarak büyüyen, henüz bir çözüme ulaşmaktan uzak gözükten Suriye kaynaklı göçmen krizini Arendt'in devletsizleşme kavramı üzerinden açıklamayı amaçlıyor. Bunu yaparken devletsizleşmenin insan kapasitesi üzerinde yarattığı olumsuz ve yoksun bırakıcı etkinin nasıl Arendt'in karanlık zamanlar tanımının kapsamına girdiğini de tartışacaktır. Göçmen krizinde Arendtçi siyaset felsefesi açısından esas olarak, Avrupa Birliği'nin (AB), geri itmeler gibi, değer ve normlarına ters düşen tutumuna odaklanılırken, üzerindeki Arendt etkisi bilinen ve göç meselesi hakkında da yazmış olan sosyolog filozof Zygmunt Bauman'ın görüşleri de bu çerçevede ele alınacaktır. İçerik, yasal uygunluk ve Avrupalılaştırma açılarından yaygın bir biçimde ele alınan AB göç politikası, göç sorunu hakkında öncülük yapmış Arendtçi siyaset felsefesi ve karanlık zamanlar kavramı aracılığı ile birkaç örnek haricinde (Gündoğdu, 2015; Horst ve Lysaker, 2021) değerlendirilmemiş olması günümüzde yaşadıklarımızın tarihsel perspektife yerleştirilmesinde bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makale, literatürde böyle bir eksikliği gidermek amacını gütmektedir.

Son yıllarda, günümüz küresel siyasetin Arendt'in tarif ettiği gibi bir karanlık zamanda mı şekillendiği sorusunun etkisiyle, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de Hannah Arendt hakkında yapılan çalışma sayısında artış görülmüştür. Ancak, "Biz Mülteciler" başlıklı makalesi nedeniyle Arendt'in, göç çalışmalarında da olağan bir referans haline gelmesi ve araştırmacıların devletsizleşme kavramından daha yoğun bir şekilde faydalanması beklenirken henüz bu gerçekleşmemiştir. Nadir ve tekil referansların (Sönmez, 2015; Akkaya, 2019) yanı sıra Arendt'in "haklara sahip olma hakkı" üzerinden Suriyelilerin "çalışma hakkı"na bakılması (Efe, 2018), göç sorununda Arendtçi bir yaklaşımın incelendiği sonucunu henüz çıkarmamaktadır. Bu bağlamda, bu çalışma hem zamanın ruhuna uygun olarak gelişen literatüre katkı sağlamak hem de Arap Ayaklanmaları ile başlayan ve 2015 yılında yoğunlaşan mevcut sığınmacı krizini anlamaya yönelik Arendtçi bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Devletlerin 21. yüzyılda Arendt'in öngördüğü ve tanımladığı gibi bir kriz haline girmeleri, Arendt'in eserlerinin siyaset bilimciler tarafından yeniden, yoğun bir biçimde okunmaya başlanmasıyla sonuçlandı. Bugün, birey ile devlet arasındaki ilişkilerde cevap aranan pek çok sorunlu meseleyi yarım yüzyıl öncesinden ele almış olması Arendt'e kâhin bilge yakıştırmasının yapılmasını haklı çıkarmaktadır. Ancak, Arendt'in kendi felsefesinde ele aldığı olguları

tarihsellik çerçevesinde değerlendirirken dönemden döneme değişiklik gösteren unsurlarına dikkat edilmesine büyük önem verdiğini de unutmamak gerekir. Bu nedenle de Arendt'i tamamen reddetmek ya da benimsemek gibi toptancı bir bakış açısı yerine Arendt düşüncesine, ele alınan olgunun tamamını açıklayacak sihirli bir formül gibi değil de sayesinde devlet ile karşı karşıya gelen insan ve birey tanımlarını dönüştürdüğümüz yaratıcı bir zihinsel zemin olarak yaklaşmak daha doğru olacaktır. Böyle bir zemini bu çalışma için oluşturmak adına aşağıda ilk olarak Arendt'in karanlık zamanlar tanımı ele alınacaktır. Daha sonraki bölümde "Karanlık zamanlarda mı yaşıyoruz" sorusuna yanıt aranırken takip eden bölümde de Arendt'in etkisiyle karanlık zamanlar ile devletin krizi kavramlarını geliştiren Bauman'ın görüşlerine yer verilecektir. Son olarak, Suriye kaynaklı göç krizi, AB'nin tutumu, AB-Türkiye arasındaki göçmen anlaşması ve sınırdaki geri itmeler, bu arka plan çerçevesinde Arendtçi bir bakış açısı ile değerlendirilecektir.

1. ARENDT'İN "KARANLIK ZAMANLAR" TANIMI

Hannah Arendt, iki dünya savaşı, atom bombaları ve kendisinin de kaçmak zorunda bırakıldığı Yahudi soykırımı gibi felaketleri 20. yüzyıl dünya tarihinin en karanlık zamanları olarak nitelendiren birçok görüşe rağmen, bu belirgin karanlık zamanların ötesine bakmayı başarmış ve yaşanan açlık, sefalet ve kıyımların temelinde yer alan esas karanlığa odaklanmıştır (Stivers, 2008: 3). Arendt'e göre bu karanlık, başlığını Brecht'in *Posterity* adlı şiirinden alan *Karanlık Zamanlarda İnsanlar* isimli çalışmasında da belirttiği üzere, kamusal alanın görünürlük sağlayan aydınlığı söndüğünde çöken bir karanlığa karşılık gelir (Özkazanç, 2017: 3). Kamusal alan, insanların konuşarak ve eyleyerek kendilerini gerçekleştirmelerine imkân veren ve kişilerin görünürlüklerini sağlayarak aralarındaki ilişkiye ışık tutan yegâne etkinliğin gerçekleşmesini sağlar. Bu bağlamda Arendt için karanlık zamanlar, belirli bir dönemde gerçekleşen soykırım, katliam ve açlık gibi tarihte nadir olarak sayılabilecek olayları değil; farklı insanların bir araya gelerek düşüncelerini ve endişelerini paylaştığı, herkesin kendi doğrularını ifade ettiği kamusal alanın, yani siyasal olanın ve insanlar arasındaki ortak dünyanın karanlığa boğulmasıdır (Arendt, 1965: ii).

Kamusal alanda insanların ve olayların görünmesini sağlayan aydınlığın sönmesi, dehşete düşürecek ve isyan ettirecek ciddiyetteki kötü deneyimlerin toplumdaki herkesin gözü önünde gerçekleşmesine rağmen herkese aynı açıklıkta görünmesini ve herkes tarafından anlaşılmasını da engeller. İnsan ruhunu ögüten gerçeklerin, kamusal alanın karanlığında boğularak yok edilmesinin ardından, çeşitli etkili söylem ve propaganda yöntemleri kullanan

resmi görevliler, kalan ışığı da söndürecektir. İnsanların siyasal yapının en temelinde yer alan gerçekliği kaybetmeleri ve kamusal dünyanın anbean kararması, bireylerin siyasete duydukları güveni telafisi olmayacak biçimde kaybetmeleri ve sadece kendi kişisel çıkarlarını gözetmeye başlamasına neden olmaktadır (Stivers, 2008: 226). Bu arka planda karanlık zamanlar, Arendt için, sadece kamusal alanda yaşanan olayların dehşet verici niteliğini değil, rahatsız edici gerçeklerinin kamudan tamamen gizlenebildiği opaklığı ifade eder (Berkowitz, 2010a: 4). Gizlilik, kamusal alanlar karartılarak herkesin kendi özel alanına çekilmeye zorlandığı ve kimsenin kendi kişisel çıkarlarını koruyan hak ve özgürlükler dışında herhangi bir siyasi ve toplumsal konuyla ilgilenmediği bir ortamda kolaylıkla devam eder. Kamusal alanda üstü karartılan doğruları duyma ve bu doğruları değerlendirme kapasitesinden mahrum bırakılan kişiler, yalnızca kendilerine aşına gelen ve vicdani rahatsızlık vermeyen doğrulara tutunma eğilimindedir (Arendt, 1965: 10).

Karanlık zamanlar, bireylerin fikri mevcudiyetinin zayıfladığı, umutsuz ve uzlaşsız bir kamusal yoksunluk haline karşılık gelen ve ivedilikle harekete geçilmesini gerektiren bir felaket seviyesidir. Buna rağmen, devletlerin baskı ve yasaklar getiren tutumu nedeniyle insanlar kendilerini, olağan koşullarda asla tahammül etmeyecekleri politikalara uyum sağlarken bulurlar (Khalip, 2010: 615). Herhangi bir karşıt görüşe sahip olmak hayati bir risk taşıdığından, insanlar, zor zamanlarda keşfettikleri bir arada olma güdüsünü, sadece aynı düşünceye sahip olduğu ve ortak bir kaderi paylaştığı kişilerle birleşmek için kullanarak risk altında kırılma noktasına varoluşlarını bir nebze olsun iyileştirmeye çalışmaktadırlar. Devletin uygun gördüğü gündemin dışına çıkmayarak ve toplumsal işlerle ilgilenmeyerek önlerine bakıp hayatlarını kazanmaya odaklanan insanlar, başka bir zamanda aslında onları derinden sarsacak olayları normal kabul etmeye başlar ve geçmişte kanıksadıkları hak ve özgürlükleri şimdi başka bir hayata ait imkânsız hayaller olarak görürler. (Stivers, 2004: 20 ve 23). İnsanlar, gözleri kamusal alandaki karanlığa alıştığında artık karanlıkta olduklarını fark etmezler. Bu arka planda karanlık zamanlar, varoluşumuzu anlamlandıran hiçbir şey üretmediğimiz ve eylemlerimizi düşünmekten yoksun olarak gerçekleştirdiğimiz bir dünyayı ifade etmektedir (Arendt, 1961: 25).

Ortak duyunun kamusal alanda giderek kaybolması ve beraberinde yaygınlaşan anlamsızlık hali, totalitarizme giden yolda bireyin politik eylem kapasitesinin sonlanarak anlam arayışının yok olması demektir (Arendt, 1994a: 316). “Dünyaya yabancılaşmak” şeklinde ortaya çıkan bu durum, insanların görünür alanlarda etkin bir biçimde buldukları anlamın kaybolmasıyla dünyayı algılamalarının da bozulmasına karşılık gelmektedir (Buckler, 2001: 619). İnsan eylemlerinin kendi içinde anlam taşıdığı bir kavrayış yerini tarihsel neden-sonuç

ilişkinde bırakmış, bu durum bir şey ‘için’ ve bir şey ‘uğruna’ eylemek ayrımının bulanıklaşmasına yol açmıştır (Arendt, 1994a: 78). Hâlbuki bir şey için eyleme bir amacın peşinden koşmayı, bir şey uğruna eylemek ise bir anlam arayışını simgelediğinden, iki eylem çeşidi arasında derin bir farklılık bulunmaktadır (Stivers, 2008: 68). Artık sadece bir şey “için” eyleyerek, bir şey “uğruna” eylemenin anlamını unutan insanlar, karanlık zamanların kamusal alanı yok ederek anlamsız ve yalnız bir yaşam yaratmasına seyirci kalmışlardır. Böylece insanların olayları gerçek ağırlığında ve şiddetinde algılama kapasitesi bir kere daha sekteye uğramıştır. Bireyin ilgisi ve algısını bu şekilde kaybetmesinde devlet ile olan sorunsal ilişkisinin büyük payı vardır.

Arendt’in modernite eleştirisine paralel ilerleyen ve yol açtığı felaketlerle karanlık zamanları çoğaltan bir diğer unsur da devletlerin insan hakları hukukunun tesisindeki tutarsızlıkları ve bunun sebep olduğu uluslararası krizlerdir. Ulus devlet sisteminin, haklarından yoksun ve devletsiz insanlar yaratan yıkıcılığının gölgesinde Arendt, insan hakları kavramının ulus-devlet paradigması ile ele alınamayacağını öne süren düşünürlerden bir tanesi olmuştur. Ona göre insan hakları beyannamesini yazanlar, bireysel hakların dayanağının belirli bir siyasi topluluğun herhangi bir üyesi olmaktan geçtiğini hesaba katmayı ihmal etmişlerdir (Moran, 2013: 280). Totalitarizm deneyimi, ulus devlet oluşumunun tarihsel sürecinde hemen anlaşılammış aksak yönleri ortaya çıkarmış ve insan hakları beyannemesinin gerçekte ırkçılık ve emperyalizm ile olan doğrusal ilişkisini gözler önüne sererek Aydınlanma projesini bir kere daha sarsmıştır. Bu nedenle, kuramsal olarak inşa edilen ve siyaset ile güvence altına alındığına inanılan insan hakları, yeni bir ‘insan hukuku’na emanet edilmelidir. Arendt için, teorik olarak kurulan ve politik anlamda güvenceye alınan insan hakları kavramının yeni bir ‘insanlık hukuku’na ihtiyacı vardır. Totalitarizm deneyiminin araçsallaştırdığı ölüm kampları ve unutulmuş hücreleri bizi tarihsel süreçteki insan hayatına kasteden aksaklıklarla yüzleştirerek, haklara sahip olma hakkını veya her bireyin birer insan olarak sahip olduğu haklarını, doğrudan *insanlığın* güvence altına alması gereğini göstermiştir (Birmingham, 2009: 5). İnsan hakları ve ulus devlet arasındaki çelişkili ilişki, kendisinden sonra gelen düşünürlerin de önemseyerek tartıştıkları meselelerden olmuştur (Reus-Smit, 2001).

Arendt düşüncesinde insan haklarının güvence altına alınması için, siyasi bir tutum olarak, sadece kişisel özgürlüklerin garanti altına alınması yeterli değildir. Demokrasiler ancak olması gerektiği gibi muhafaza edildiği zaman hayatta kalabilmekte; demokrasiye inananların düşünme kabiliyetlerini yitirmeleri halinde ise kolaylıkla rayından çıkabilen tehlikeli bir maceraya dönüşmektedir (Howard, 2010: 291). Bu bağlamda insan hakları paradoksu,

uluslararası topluluğun hala en temel hukuki referans olarak devlet otonomisini tanımasından ve her topluluğun kendi kendini yönetme hakkını savunmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, devletlerin sınırsız egemenliklerini kendi vatandaşları üzerinde sorgusuz kullanabilme kapasitesini sonsuz kılmaktadır (Bilsky, 2010: 204). Tek bir insandan değil insanlardan oluşan çoğulluk durumunda insanın kendi hayatının egemeni olması imkânsız olduğundan devletlerin kati otonomisi ile yöneticilik idealini oluşturan egemenlik de çoğulluk durumu ile çelişki halindedir (Arendt, 2016: 338). Yeryüzünde yaşayanın insan değil de insanlık olması nedeniyle, ister bireyler ister örgütlü gruplar şeklinde olsun, insanın egemen olma isteği, her zaman iradenin baskısına boyun eğmesi ile sonuçlanır. Arendt egemenliğin, modern siyasetteki tüm trajedilerin belirleyici sebebi olduğunu söyler. Egemenlik, Arendtçi düşüncede, emir ve zor pratiklerini içeren, yöneten ile yönetilen ayırımına neden olan bir kavramdır. Bu kavram aynı zamanda, karar olgusu ile ilişkisi sebebiyle, bir kişinin egemen gücü elinde tutup karar alırken, diğerlerinin ona bağımlı güçsüz birer nesne haline gelmesine sebep olur (Kalyvas, 2004: 326-331).

Egemenliğin özünde bulunan karar alma kapasitesi, egemen aktöre verdiği herhangi bir kararda bu kararı buyurma yetkisi tanıdığından, bir köle-efendi ikiliği yaratmakta ve özgürlüğe aykırı bir emir-itaat ilişkisi kurmaktadır (Klusmeyer, 2010: 36). Bu bağlamda, bilinenin aksine, siyasal olana karşı bir pozisyon alan egemenlik, yarattığı ikiliğe içkin bir de şiddet barındırmakta, en önemlisi insanlığın sahip olduğu kendiliğindenliği yol edebilecek bir tahakküm arayışına girmektedir (Gratton, 2012: 76-87). Arendt'e göre egemenlik, bu çelişkileri içinde barındırdığından dolayı ulus-devletin yaşadığı krizin temel nedenlerinin başında gelir. Egemen gücün tüm baskıcı formları ile kötüye kullanıldığı durumlarda ortaya çıkan şiddet, zaman içinde ötekine zulüm etme bağlamında günlük yaşamın normal bir unsuru haline gelmiş ve bireylerin insanca yaşamasını sağlayan tüm unsurlar yok edilmiştir. Bu durum bireyler arasındaki söz ve eylemle kurulan, hakikate yakın bilgilerin erişimde olduğu ve kamusal alana denk dünyanın yok edildiği, varoluşu doğrudan tehlikeye sokan bir dünyasızlık hali yaratarak, hukuki yapının hakları garanti altına almaktan çok, düzeni sağlamak adına başvurulan sistematik şiddetin savunucusu haline gelmesine neden olmuştur (Evans, 2017). Kendilerini savunacak bir insan hakları pratiğinin yokluğunda insanlar, devletlerin egemenlik idealleri doğrultusunda başvurduğu şiddetin öznesi haline gelmiştir.

Modernitenin bir sonucu olarak baskı ve şiddetin kamusal alana sızması ve bunun bireyler üzerinde yarattığı varoluşu zedeleyen etkilerin devamında ortaya çıkan karanlık zamanları, Arendt'in önerdiği gibi kurama değil pratiğe başvurarak ve geçmişe bakıp bugünü anlamlandırarak aydınlatabiliriz. Arendt'in

tanımlamasına göre bir olay, ancak kendi geçmişini o olayın kendisi ile aydınlatılabilecek şekilde ortaya çıktığında tarih meydana gelmektedir. Bu argümanın en güçlü örneği elbette ki totalitarizmdir. Totalitarizmin en dehşetli düşürücü yanlarından biri, geleneksel düşünme ve anlama kategorilerini yok ederek sebep olduğu karanlığı aydınlatmak için yeni, deneyimlenmemiş kavrayış ve uzlaşılar ortaya koyma zorunluluğudur (Arendt, 1994b: 318-319). Totalitarizmin kötülüklerinin unutulmamasının gereği, bir totalitarizm analizinin ötesinde, günümüzde karşımıza çıkacak totaliter pratikleri fark etmek ve bunların geçmişte insan üzerinde sürdürdükleri hükmün tekrarını önlemektir. Totaliter pratikler, artık totaliter olmayan bir dünyada da üstü örtük emirler, yasaklar veya özgürlük ve adalet anlayışlarının çöküşü halinde de kendini gösterebilmektedir (Arendt, 1994a: 283). Kullanılan bariz zor pratikleri ve şiddet aygıtları dışında insanlara daha az bariz yollarla tahakküm etmenin yollarını bulmuş, yalandan üretilen yarı gerçeklerle insanların karar alma özgürlüklerine müdahale etmiştir. İnsanları anında birbirleri ile değiştirebilecek kadar hızlı gözden çıkarabilen totaliter rejimler, tarihsellik içinde radikal bir kötülüğün ürünü olarak yeniden yeniden su yüzüne çıkabilirler (Arendt, 2017).

Karanlık zamanlarda, kayıtsız ve mevcut duruma uyumlu sıradan bireyler de kendilerini şeytani görmedikleri için, suça ortak olduklarından şüphe etmeden eylemsiz kalarak bu kötülüğe ayak uydururlar. Hâlbuki birinin canice eylemlere girişmesi için sadist ve psikopat olması gerekmemektedir. Günlük hayatta karşılaşılan sıradan, dürüst vatandaşlar veya sorumluluk sahibi ilkeli liderler de sebeplerinin haklılığına inandıklarında tarihin 'canice' kategorisinde yargılayacağı eylemlere başvurabilmektedir. Modernitenin bürokratik ve teknolojik koşulları ile piyasa aktörlerinin kurdukları yönetim ağları, kötü ve iyinin tanımını değiştirerek totalitarizm sonrası dünyanın kötülük pratiklerini gizlemekte ve kötülük konseptini hayati tehlike taşıyacak biçimde geliştirmektedir (Bernstein, 2010: 304). Arendt'in totalitarizmin kötülüğünün moderniteyle birlikte seyreden ve şimdiki zamana ulaşan etkileri konusundaki değerlendirmesi, totalitarizmin aynı zamanda insanların eyleyerek ve tartışarak özgürlüğün anlamını bulduğu alanı zedeleyip siyasal olanı yok etmesiyle de ilintilidir (Benhabib, 2010: 11). Bu durum insanlıktan beklenecek tüm mucizevi çözümleri yok ettiğinden tiranlığın en korkunç formuna işaret eder (Arendt, 2018). Bu bağlamda Arendt'in totalitarizmi tarif etmesindeki arka plan sebeplerden biri bu tiranlığa son verecek siyasetin yeniden değer kazanmasını sağlamaktır. Bu noktada Arendt, bir kılavuz olmaktan ziyade bir inci avcısı rolü üstlenir ve incileri mercanlardan ayırıştırır gibi siyasetin anlamını da geçmiş tortulardan kurtararak, onun doğru konumunu yeniden nasıl kazanacağına ışık tutan bir aydınlık yaratma çabasına girişir (Bernstein, 2018).

Siyasetin, siyasi bir özgürlüğe sahip insanların kamusal alanda görünürlüğüyle birlikte sağlanan bir çoğulluk durumunu ifade ettiğini düşünen Arendt, siyasi özgürlüğün güvenlik ile eş anlamlı olarak görüldüğü siyasi düşünceye de karşıdır. Siyasetin amacının güvenlik olduğunu ileri süren görüş, özgürlüğü siyasetin dışına itelemektedir. Güvenlik isteğine takılı kalmak bireyin tiranlığı reddetmesi için bir sebebinin kalmaması anlamına gelir; çünkü tiranlık, konu güvenlik olduğunda diğer devlet formlarından daha başarılı olduğunu göstermiştir (Arendt, 2018) Kendilerini gerçekleştirerek görünürlük kazandıkları bir özgürlük alanı olmadan bir topluluğun siyasileşmesi mümkün değildir. Siyaset, farklı insanların birlikteliğinden oluşan bu çoğulluk durumuna bağlı olduğundan, siyasetin salt yöneten-yönetilen ayırımına dayanarak otoritenin sağlayacağı güvenlik beklentisi ile sınırlandırılırsa, yönetilenin yönetenin siyaset yapma sürecine dâhil olmasını imkansızlaştırır. Bu durum, totalitarizmde yaşanan anti-politik varoluşun bir başka tezahürüdür (Howard, 2010: 290-291). İnsanlığın geçmişteki totalitarizm deneyimi, siyasetin hayatımızdaki anlamını sorgulamamıza yönelik bir ışık yakmalı ve günümüzdeki olayları bu ışıkta yargılamamızı sağlamalıdır. Bu ışık, insanlığın totalitarizmin güncel tezahürlerini fark etmesini sağlayacaktır (Arendt, 2018).

Arendt'e göre, liderlerin insanların korkuları ve endişelerini kullanarak siyasetin asıl anlamını yozlaştırdığı bir dünyada hakiki siyaset, insanların yargılama yetisine ihtiyaç duymaktadır. Bireylerin siyasi olayları yargılayabilme potansiyeli, insanların kendiliğindenlik, doğumluluk ve çoğulluk özelliklerinde temellenmektedir (Bernstein, 2010: 296). Arendt'in siyaset anlayışı ve yargılama yetisine verdiği önem, siyasette bugün nelerin eksik olduğuna yönelik eleştirel bir bakış açısına sahip olma gerekliliğini de doğurmaktadır. Bu bakış açısında siyasetin anlamı ve kıymeti; düşünme, eylem, çoğulluk, doğumluluk, konuşma, görünürlük, kamusal alan, kamusal özgürlük, iktidar ve politik yargılama kavramlarına dayanmaktadır. Farklı bakış açılarının görünürlüğü, konuşma yoluyla ortaya çıkmakta ve kim olduğumuz hakkında bir açıklama içerdiği için dünya üzerindeki çoğulluğumuzu yansıtmaktadır. İnsanların doğasında bulunan, doğmuş olmaktan kaynaklanan bir şeyler başlatma kapasitesi (doğumluluk) ise eylem yoluyla kendini gerçekleştirmekte ve yeni başlangıçlar yaratarak insanların ikinci kez doğmasına imkân vermektedir (Bernstein, 2018).

Arendt için kamusal alanda fikirlerin birbirleriyle etkileşim içinde olacağı ortamın yaratılması, siyasetin insanlar arasında gelişen bir aktivite olarak şekillenmesi sebebiyle önem taşır. Etkileşimin bu şekilde öncelenmesi, siyaseti salt yöneten ve yönetilen arasındaki otorite ilişkisine indirgenmesini önleyecektir. Hakiki bir siyasi özgürlüğe kavuşmak hem yöneticilerin hem de

yönetilenlerin düşünme ve anlama kapasitesini kullanabilmesinden ve böylece özgürlüğün kendini deneyimleyebileceği bir kamusal alanın yaratılmasından geçer. Buradaki kamusal alan, insanların varolabilmek için kendilerine yarattıkları, üzerinde yaşadığımızdan ayrı bir dünya, başka bir varoluş alanıdır. Siyasal olanın yok edilerek hak ve özgürlüklerin tehlikeye düştüğü, bireyleri ilgilendiren konuların onların dışlandığı mekanizmalarla karara bağlandığı ve doğruların çarpıtılarak yalan ya da yarı doğrular haline getirildiği karanlık zamanlarda insanlığın kurtarıcısı, Arendt'in geliştirilip genişletilmesine büyük önem verdiği insan kapasitesi olacaktır. Aydınlığın sırrı, kuram ve kavramlarda değil, bireylerin kendi eylemlilikleriyle yakacakları ışıktadır (Arendt, 1965: ix). İnsanların doğumluluklarından kaynaklanan yeni bir şey başlatma yetileriyle birlikte olayları kesintiye uğratabilme potansiyeli karanlıktan aydınlığa çıkışı sağlayabilecektir.

2. KARANLIK ZAMANLARDA MI YAŞIYORUZ?

Arendt hiçbir zaman sistematik bir siyaset teorisi ortaya koyarak okuyucularına herhangi bir fikri aşılama yoluna gitmemiş, bunun yerine insanları hem kendileriyle hem de onunla birlikte düşünmeye teşvik etmiştir (Walsh, 2011: 573). Bu çalışmanın amacı da böyle bir düşünce egzersizi içinde göçmen krizini Arendtçi bakış açısı ile değerlendirmektir. Bundan önce ise yaşadığımız çağı neden bir "karanlık zaman" olarak değerlendirmeliyiz meselesi üzerinde durulacaktır. Arendt'e göre, karanlığın yaygınlaşıp koyulaşmasına neden olan "mantık" tehlikesinin, yani; olmaması gereken durumları haklılaştırıp rasyonelleştirerek tek tip doğruyu kabul etme eğiliminin karşısında direnmeyi sağlayacak en bildik ve güvenilir araç düşünmedir. Hak veren ve normalleştiren mantığa karşı bireyin kendi iç sesi ile girdiği sakin diyalog, eylemlerini ahlaki bir sorgulamaya tabi tutmasını ve tek hayatını bir suçlu gibi yaşayıp yaşamayacağına karar vereceği düşünsel süreci başlatmasını sağlar. İnsan ancak bu şekilde sadece kendi rahat ve güvenliğini korumak için sessiz kalan ve çoğunluğun genel haliyle uyumlu davranan kitlenin uyuşturucu konformizminden uyanır (Berkowitz, 2010b: 240). Süreçleri kesintiye uğratma ve olayları değiştirip dönüştürme kapasitesiyle düşünme, insanların görünürlüklerinin azaldığı karanlık zamanlarda bir çeşit "eylem" anlamına gelir. Kamusal alanda eyleme geçme olanağının bulunmadığı durumlarda düşünme, insanların yeni başlangıçlar yaratma özelliği ve süreçlere direnme kapasitesi ile doğrudan ilişkilidir (Buckler, 2001: 628). Bu tür bir düşünme egzersizi, Benhabib'in de dediği gibi, Arendt tarzı sorular sormayı mümkün kılmaktadır (Benhabib, 2000: 198).

Arendt, modern siyasal hayatın muhtemel en derin meseleleri, karışıklıkları, sorunları ve tehlikeli eğilimleri konusunda öngörüsü son derece isabetli bir düşünürdür. Dikkat çektiği sorunların çoğu bugün ortadan kalkmak bir yana daha da akut ve hayati tehlike taşıyan bir duruma dönüşmüştür (Bernstein, 2018). Demokrasilerin kamusal alanı, sivil toplum örgütlemelerini ve insanlar arasındaki iletişimi engelleyerek yalnızlıklar üreten yapılara evrilmesi, totaliterliğin izlerini gördüğümüz günümüz karanlığının temel nedenlerindedir. Arendt'in ve onun etkisinde Zygmunt Bauman'ın devletin krizi olarak nitelendirdikleri bu durum, insanların siyasal bağlardan ve karar alma mekanizmalarından uzak durmalarının sağlanması ile elde edilmiştir (Harabin, 2015: 109). Devletin krizi ile paralel olarak gerçekleşen demokrasinin çöküşünde etkili bir kamusal alan deneyiminden mahrum kalan ve bu nedenle anlamlı siyasal karşılaşmalar gerçekleştiremeyen insanlar, siyasi manipülasyon ve yalanlara da açık hale gelirler.

Arendt'e göre totalitarizmin yol açtığı felaketlerin en çarpıcı nedenlerinden biri, ulus-devletin içine düştüğü krizle birlikte ortaya çıkan aşırı milliyetçi hareketlerin anti-politik bir tutumla siyaseti ihlal etmesidir. Bu tutum, insan çoğulluğunu ve kendiliğindenliğini yok ederek insanlık için aşılması güç bir tehdit haline gelmiştir. Arendt'in önerdiği bakış açısındaki gibi tarihsel olaylar, yarattıkları dehşet verici etki sona ermişçesine geçmiş ve bitmiş bir kategoriye indirgenmeden günümüzde hala yaşıyormuşçasına değerlendirilebilir. Bunun bir neticesi olarak, günümüzdeki risk ve tehditlerin de aslında insanlığın benzersizliği ve çoğulluğuna yönelik mi olduğu ve eğer öyleyse bu tehlikenin, ulus-devletin içinde bulunduğu krize rağmen devlet gibi görünme ısrarından mı kaynaklandığı sorunsalı bu çalışma için ele alınmaya değer bir meseledir. 21. yüzyılın ikinci 10 yılında varlıkları dünya siyasetinde iyice hissedilen, demokratik mekanizmaları işlemez hale getiren açıktan ya da gizli otoriter rejimler, devlet krizinin günümüzdeki tezahürüdür. Demokrasilerin asgari koşulu seçimler bile otoriter hükümetlerin değişmesinin değil süregitmesinin bir yolu haline gelmiştir. Son demokratikleşme dalgası ne tamamen demokratik ne de klasik anlamda otoriter diyebileceğimiz hükümetlerin yaygınlaşması ile neticelenmiş, seçim sonuçlarını kontrol altında tutabilen, sivil toplum ve medyaya çok kısıtlı bir hareket alanı bırakan yeni bir otoriterlik dalgasına yol vermiştir. Bu yeni tip otoriter rejimlerin demokratik kurumları, demokrasilerin eşitlik prensibinden rahatsız aşırı sağ gruplara da cazip gelecek biçimde, kullanma ve sömürme becerisi, demokrasilere muhtaç gerçek siyaset ülküsü için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır (Ezrow, 2018: 83).

Young-Bruehl, Arendt'in *Totalitarizmin Kaynakları* eserinde en bilinen bölümün "Totalitarizm" olmasına rağmen, "Emperyalizm" bölümünün

günümüz küreselleşmiş dünyasını anlamak adına önemli açıklamalar içerdiğinden aynı derecede önemsenmesi gerektiğini savunur. Arendt, hükümetlerle sermayenin birleşmesini yöneten emperyalizmin, nüfus hareketleri üzerinde önemli bir rol oynayacağını fark edecek kadar ileri görüşlüydü. Zamanında kolonileştirdikleri insanları günü geldiğinde “gereksiz” ilan ederek, nüfusun “ihtiyaç fazlası” olarak görülen bu kısmını Afrika’ya gönderen Avrupa, bugün milyonlarca mülteci ve göçmenin akınına uğramakta ve bu durum demografisini değiştirmektedir. Günümüzdeki çok kültürlü devletlerin varlığıyla birlikte, nispeten homojen görünümlü ulus devletlerin çağı kapanırken yoğunlaşan küresel nüfus hareketliliklerinden duyduğu rahatsızlığı, Avrupa’daki ulus devletlerden farklı bir göçmenler ülkesi olarak kurulan ABD bile siyasetin bir parçası yapmaktadır (Young-Bruehl, 2006: 73). Arendt’in insan hakları ile ilgili gözlemleri de bazı insanların ekonomik ve sosyal işlevleri bakımından gereksizleştirilmesi ve siyasal olaylar sonucu devletsiz bırakılarak haklarından yoksun kalmaları ile başlamıştır. İnsanlar herhangi bir siyasal kurumun korumasından mahrum kalarak devletsizleştiğinde, sadece doğuştan sahip olduğu haklara yaslanmaya mecbur bırakılırlar. Arendt’in öngörüsüne göre “devletsizlik” ve “kötülük” olguları 21. yüzyılın en korkutucu problemlerinden olacak, devletsiz kalan veya milliyetini kaybeden insanlar, tüm haklarını da beraberinde kaybedeceklerdi (Benhabib, 2004, 49).

Tarihsel süreçte değerlendirildiğinde insan hakları, ulusal egemenlikle bağlantılı olsa da ulusal çıkarların öncelenmesiyle rekabet edemediğinden, azınlıklar ve devletsiz insanlar kategorilerinin ortaya çıkmasına engel olamamıştır. Sadece politik olarak vatandaşlık ya da örgütlü bir topluluğa mensup olmak, haklara sahip olma hakkını güvence altına alır. Bu da insanların kamusal alanda düşünce ve eylemleriyle kendilerini anlamlı bir biçimde ortaya koymalarını ancak bir devlete ya da topluluğa ait olma durumuyla ilişkilendirir. Arendt’in amaçlarından biri, bu güçlük karşısında insanların haklara sahip olma hakkını koruma altına alacak bir güvence üzerinde tartışmaktır. Uluslararası düzendeki mevcut anlaşmalar insan haklarını güçlendirmeye çalışsa da insan-devlet-aidiyet eksenindeki çelişki devam ediyor (Parekh, 2008: 12). Bugün devletlerin kendi vatandaşı olmayan insanların haklarını anayasal yetersizlikler nedeniyle güvence altına almamaları ya da uluslararası kurum veya sözleşmelere yönelik yükümlülüklerini yerine getirmemesi, tarihteki totaliter rejimlerin insanların haklara sahip olma haklarını elinden alarak onları devletsiz bırakma konusunda uzmanlaşmasının mirasıdır. Bu rejimler insanları gaz odalarına gönderirken başka ülkelerin bu insanlara sahip çıkmayacağından emin olmuşlardı (Parekh, 2008: 13). Sığınmacı, göçmen ve devletsizlerin sayısının gelecekte artacağını ve bu sorunun kolaylıkla yönetilip kontrol altına

alınamayacağına dikkat çeken ilk düşünürlerden olan Arendt, günümüzdeki göç sorununu da bu şekilde öngörmüştür.

Geçen asır içinde yaşanan her siyasi kriz, sayısı giderek artan sığınmacı, göçmen ve mültecilerin dünyanın dört bir yanına dağılmasına neden olmuşken, mülteci kamplarında yaşayan milyonlarca insan evine geri dönme ya da yeni bir eve kavuşma umudunu sonsuza kadar yitirmeme mücadelesi içindedir (Bernstein, 2018). 21. yüzyıla geldiğimizde sınır dışı edilmek, zorunlu nüfus hareketleri ve devletsizlik artık küresel bir insanlık tecrübesi haline gelmiş bulunuyor. 2000'lerde 6 milyar olan dünya nüfusunun 175 milyonu göçmenken 2015'te bu sayı yüzde 41 artarak 244 milyona ulaşmıştır. Bu veri, göçmenlerin dünya nüfusuna gerçek oranını göstermekten uzak olsa da bu oranın yüksekliği hakkında doğru bir tahmin yapmamıza vesile olmaktadır. Birleşmiş Milletler (BM) Mülteciler Yüksek Komiserliğinin 2016 yılının sonlarında yaptığı araştırmaya göre, 65,6 milyon, yani dünyadaki her 113 kişiden biri, çatışma, şiddet, yoksulluk, açlık ya da kuraklık gibi nedenlerden ötürü bulunduğu ülkeyi terk etmek zorunda kalırken (Benhabib, 2018: xv), 2018 yılına ait güncellenmiş raporda bu sayının 70,8 milyona yükseldiğini görüyoruz ("Dünyada 70,8 Milyon İnsan", 2019). Dünya, İkinci Dünya Savaşından beri süregelen mülteci krizleriyle boğuşurken günümüzdeki liberal demokrasiler iltica hakkının evrenselliğini kabul etmiş olmalarına rağmen sıra gereğini yapmaya geldiğinde uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerini yerine getirmemektedirler. Benhabib'e göre, haklara sahip olma hakkı liberal demokrasiler tarafından insani müdahale hakkına dönüştürülmüş; devletsizleşmiş insanların haklarını koruma gerekçesi ise insani müdahale hakkındaki ideolojik tartışmaların haklılık iddiaları çerçevesinde başka bir işlev kazanmıştır (Benhabib, 2018: 5-6). Sermayeden modaya, bilgiden habere, virüsten paraya sınır aşırı hareketliliğin neredeyse sonsuz olduğu bir dönemde insan hareketliliğinin yasa dışı ilan edilmesi, mülteci ve sığınmacıların kaderinin bu şekilde belirsizliğe ve kötü muameleye mahkûm edilmesi üzerinde Arendtçi bir bakış açısıyla daha fazla durmak gerekmektedir (Benhabib, 2018: 20).

İkinci Dünya Savaşının acı hatıralarını geride bırakarak Yahudi soykırımının gölgesinde küllerinden doğan AB'nin 2015 yılında, 2,5 milyon Suriyeli başta olmak üzere sığınmacıların Avrupa'ya yönelik hareketliliğini yönetmedeki isteksizliği ve başarısızlığı devasa bir tarihsel ironidir. Sınırlarda bekleyen mültecilerin kollarına Çek ve Macar polisler tarafından kalıcı damgalar vurulması; Makedonya, Slovakya ve Macaristan'da köpeklere kovalatılmaları; Yunanistan'ın adalarda yaşayan yaklaşık 250 bin mülteciyi hiçbir işleme tabi tutmadan bekletmesi, Fransa'nın BM ile ortak Calais'de ormanlık bir alan ayırarak mültecileri orada belirsizliğe mahkûm etmesi, Avrupa ülkelerinin

insanların haklara sahip olma hakkını nasıl keyfi uyguladığını gözler önüne seren örneklerdendir. Uluslararası devlet sistemindeki krizler ve çöküşler nedeniyle mülteciler, sığınmacılar, göç etmek zorunda kalmış kimseler, uzun süreli mülteci durumu ya da devletsiz insanlar gibi yeni “insan kategorileri”nin ortaya çıkmasının, sorunu yönetmenin mümkün olmadığı seviyelerde karmaşıktığı da gerçektir. Ancak bu yeni kategorilerin, yeryüzünde devletsiz insanların var olduğu gerçeğinin üzerini örten bir söyleme katkıda bulunduğu da bir başka gerçektir (Benhabib, 2018: 101). Arendt için dünyada bir yere sahip olma, insan etkileşiminin gerçekleştiği ve düşüncelerin iletişim yoluyla dönüştüğü bir alana sahip olma anlamına gelir; insanlar birbirlerine görünür olmadan varolamazlar (Arendt, 2016: 247). Bireyler, dünya üzerinde konumlanabilecekleri, kurumsal ve etkileşimsel bir yapıya sahip olmadan görünürlüklerini de sağlayamadıkları zaman dünyasız kalma tehlikesiyle de karşı karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda, hakları garanti altına alan etkili küresel kurumlar var olmadığı sürece soyut insan hakları anlamsız hale gelmektedir. İnsanların ayrıştırıldığı kategoriler çeşitlendikçe anlamsızlık da artmaktadır.

Siyasi toplumların kapsayıcılığındaki sorunlar nedeniyle ortaya çıkan devletsizleşmiş insanlar, siyasal birlikten yoksun olma halini tartışmaya açar. Mülteciler, sığınmacılar ve göçmenleri ilgilendiren uygulama ve esaslar mevcut norm, değer ve politikalar ile bütünleşmekte; siyasal kısıtlar bazılarını siyasal birliğin bir mensubu olarak tanımlarken diğerlerini tekinsiz yabancılar olarak dışlamaktadır. Üstelik bir siyasal birliğe mensup olmak, topluluk aidiyeti, belirli kaynaklara erişim ve imtiyazlara sahip olmak çerçevesinde anlam kazanmasına rağmen modern devlet, mensubiyet anlayışını sadece anayasal vatandaşlıkla sınırlar. Halbuki günümüzde ulusal güvenlik aşınmış, vatandaşlık kendi parçalarına bölünmüş ve ayrılmışken, ulus devletin tanımlamakta zorlandığı mensubiyetin tabii olduğu yeni kısıtlar mevcuttur. Bu çıkarım doğrultusunda Benhabib, küresel düzlemde kaynakların adil bölüşümü ile sınırlandırılmadan, mülteci ve sığınmacıların giriş konusundaki ahlaki haklarını, göçmenler için geçirgen sınırlara sahip bir sistemi, vatandaşlık haklarını kaybetmelerini önleyecek kararları ve kişilerin politik bir birliğin parçası olma durumuna bakılmaksızın haklara sahip olma hakkını savunur. Bu çerçevede, belirli devredilmez haklara sahip tüzel kişiliğin korunmasını da içeren adil bir siyasal aidiyeti düzenler (Benhabib, 2004: 1-2). Bu, devletsizleşme, mültecilik ve haklara sahip olma hakkı üzerine Arendt’in olması gerektiğini öngördüğü türde bir tartışmadır.

Arendt, tarihi süreçte etnik milliyetçilikten, iletişimsel bir dayanışma üreten anayasal vatanseverliğe geçişi takdir etse de bir topluluğun öz anlayışının

zamanla değişebileceği gerekçesiyle azınlıkların güvenliğini devletlerin liberal öz anlayışına bu şekilde teslim edilmesinde kırılmalı bir unsur da görür. Anayasal vatanseverlikten etnik milliyetçiliğe doğru, günümüzdeki küresel siyasette olduğu gibi, geriye dönük bir dönüşüm başladığında 20. yüzyılın devletsizlik ve insanlıktan çıkarmaya yönelik dinamikleri kaldığı yerden devam edecektir. Özellikle Suriye'deki iç savaşla birlikte son 10 yılda iyice yoğunlaşan göçmen krizi Arendt'in bu endişesini haklı çıkarmaktadır. Bu krizi, AB üzerinden Arendtçi bir okuma ile incelemeye önce çağımızın karanlığına Arendt'in düşüncelerinden etkilenecek ışık tutmaya çalışılan ve mülteci meselesiyle özellikle ilgilenen en önemli isimlerden Zygmunt Bauman'ın yazdıklarına yakından bakmak yararlı olacaktır.

3. ARENDT ETKİSİNDE BAUMAN VE DEVLETLERİN KRİZİ

Arendt'in karanlık zamanlar tanımında, görünür kötülüğün arttığı dönemdeki sayısız kötücül eylemler değil; insanların görünür olabildikleri açık ve aydınlık kamusal alanların ışığının sönmeye ve siyasetin bu karartılmış alanlarda hâkim duygu olarak nefreti körüklemesi vurgulanır. İnsanlar dünyadan umudu kesip kamusal alanda kendilerini açığa vurmaktan, içinde yaşamaları gereken alanların dışında kalarak özel alanlarına çekildiklerinde ve insanlığın geri kalanı ile iletişimlerini kestiklerinde, özgürlük sandıkları bir aldanmacaya hapsolurlar (Young Bruehl, 2006: 5). Zygmunt Bauman da kendi tecrübe ettiği karanlık zamanları, günümüzün koşulları çerçevesinde hem insan hem de devlet açısından kendi terminolojisini oluşturarak anlatmış, bunu da Arendt'e referansla yapmıştır. Bu bağlamda Arendtçi düşüncenin günümüzdeki güçlü temsilcilerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır (Bowring, 2011).

Bauman için de olağanüstü ve istisnai felaketlerden değil, her an bir felakete gebe, belirsiz bir normallikten kaynaklanan bir karanlık günümüzün kaderidir (Bauman ve Bordoni, 2018: 125-26). Karanlığa gömüldüğü halde normal kabul edilen kamusal alanlar, insanları birarada olma tecrübesinden mahrum bırakarak toplumsallaşmanın önündeki engel haline gelirken, insanların sadece ortak bir düşman ya da trajik bir olay için, o da kısa süreli, bir araya gelmesine izin vermektedir. Modern bireylerin, siyasetten ve kararmış kamusal alandan uzak durarak dünyaya yabancılaşmış ve kendilerini sadece özel alandaki ilişkileriyle ifade etmekle yetinmiş kişiler haline gelmesi, karanlık zamanların göstergelerinden biridir (Bauman, 2000: 12). Bauman düşüncesinde, kolektif eyleme geçebilme kapasitesinin mevcut olduğu kamusal ve özel sorunların karşılıklı iletişim sonucunda etkileşimle tartışılıp karara bağlanabildiği kamusal alanın yok olması ve tekrar canlandırılması için herhangi bir girişimin mevcut bulunmaması, birbirini pekiştiren korkutucu bir döngünün parçasıdır.

Kamusal alanın canlandırılması gerektiğini düşünmek, bireylerin öznel koşullarında önemli değişikliklerin olabileceğine dair duydukları inanç ile birarada ilerlemektedir. İnsanların bir şeylerin değişebileceğine inanmaması ve karanlığa gömülmüş kamusal alanı yeniden inşa etmenin faydasız olduğunu düşünmesi, canlı ve aydınlık bir kamusal alana sahip olmanın önündeki en büyük engeldir (Bauman, 2018b: 77). Arendt'in ortaya koyduğu gibi, karanlık zamanlardan çıkma ve kamusal alana ışık tutma konusunda asıl güvenmemiz gereken teoriler veya kavramlar değil; koşullar ne olursa olsun, eylemleri ile bir fitili ateşleyebilecek olan insanlardır (Arendt, 1965: ix). Arendt'in bu görüşüne derin bir inanç besleyen Bauman'a göre, kamusal alanın gerçekten dirilebilmesi için her şeyden çok ihtiyaç duyulan şey, diyaloga girme, karşılıklı anlayış oluşturma ve paylaşılan ortak yaşamda karşılaşabilecek çatışmaların üstesinden gelme yeteneğine sahip insanların birbiriyle iletişime geçme becerilerinin geliştirilmesidir (Bauman, 2018a: 162).

Bauman'a göre, insanların eylem ve düşüncelerinin serpilip büyümesi için çeşitliliğe imkan tanıyan kamusal alan, farklılıkları yüceltip ya da yok etmeden birbirine eklemlenmeyi sağlarken, korku ve güvensizliğin yatışmasını da mümkün kılar (Bauman, 2018a: 103). Siyasi kayıtsızlık nedeniyle, günümüzde girişimciler tarafından devralınan ve eğlence mekânlarına dönüştürülen kamusal alanların her şeye rağmen hala kamusal iyi, adil toplum ve ortak değerler gibi ilkeler doğrultusunda harekete geçebilme ve özel alanda zor durumda olan insanlar için kolektif çözümler üretilebilme potansiyeli taşıması bir umut ışığıdır. Kötülüğün kol gezdiği ama kimsenin öfkelenmediği karanlık zamanlarda yanan bu ışık, ortak bir dünya uğruna mücadele etmeye istekli ve harekete geçebilecek kadar cesur insanların bu bataklıktan kurtulabileceği ihtimalidir. Ancak küreselleşmenin de desteklediği devletsizleşme etkisi altında ortaya çıkan çatışma ve şiddet, insanların devletleri tarafından korunamamasına yol açmaktadır. Küresel piyasa güçlerinin baskısıyla açılan ve güvenlik sağlayıcı koruma görevleri aksayan devletlerde kamusal alan yok olmakta, siyaset bireysel yaşam siyasetine indirgenmekte ve toplumsal değil bireysel güç ya da güçsüzlük belirleyici olmaktadır. Bu nedenle de böylesi bir karanlık zamanda verilmesi gereken mücadele öncelikle iktidar, siyaset ve toplumu yeniden biraraya getirmek olmalıdır. Günümüzün ulus devletleri, sorunun kaynaklarından olduğu için çözümün bir parçası olmaktan da uzaktırlar (Bauman, 2007: 40).

İnsanların sosyal konumunun ve bireysel haysiyetinin içini boşaltmış olan mevcut sistem, kamusal alan kavramını en bilinen haliyle tanımlamış ve içkinleştirmiş Jürgen Habermas'ın önerdiği gibi bir anayasal vatandaşlık formunu imkânsız kılacak biçimde, piyasaların çoğalttığı aşırılık ve eşitsizliklere karşı anayasal bir koruma sağlayamayacak kadar kötü şöhretlidir ve bu yüzden

mutlaka alternatif bir hukuki yapıya ihtiyaç vardır (Bauman, 2007: 30). Buna göre, olumsuz anlamda entegre olan günümüz dünyasındaki küresel sorunların çözümleri, yerel değil, küresel çapta olmalı ve iktidar ile siyaseti yeniden biraraya getirme küresel çapta düşünülmelidir. Dünyada adil ve güvenli bir yaşam sürmekten mahrum kalmış ve insanlık onuru hiçe sayılmış insanlar var oldukça, savunulan tüm insani değerler yozlaşacağından, demokrasi ve özgürlüğün tek bir ülkeye ya da bölgeye odaklanılarak tamamen ve düzgün bir biçimde muhafaza edilmesi mümkün değildir. Demokrasi ve özgürlüğün geleceği, ancak evrensel bir ölçekte savunulabilmesine bağlıdır, aksi halde değişen bir şey olmayacaktır (Bauman, 2007: 61-63). Siyasetin demokrasi ve özgürlük sağlayamaması siyaseti önemsizleştirecek, insanların hayat kalitelerini düşürecektir. Bu siyazetsizlik ve devletsizleşme sürecinde, devlet ve siyasete ait olguların asıl anlamını ve işlevini yitirmesi kamusal alanı olduğu kadar özel alanı da güvensizleştirecektir (Bauman, 2018b: 128). Bu durumun gerçekliği, günümüzde de yaygın bir biçimde ortaya çıkan mülteci sorunuyla birlikte somutlaşmaktadır.

Bauman, bugünün mültecilerinin bu tür yeni bir devletsizlik haliyle karşı karşıya kaldıklarını iddia eder. Ona göre mültecilerin devletsizlik hali, kriz halindeki devletin bir devlet otoritesi uygulayamayacak durumda olması ya da içinin çoktan boşaltılmasıyla açıklanabilir. Kendi devletsizliklerinden kaçarak sığındıkları ülkeye faydalı olabilecekleri düşünülmeden; asimile edilmeleri ya da sosyal zümreye katılmaları konusunda niyet ve gerçekçi bir beklentinin olmadığı mülteciler, cisimleşmiş birer insan israfı olarak görülmektedir. Sosyal bozulma zehrini saçamayacakları kadar uzak bir yere kurulan kamplarından dışarı çıkmaları büyük bir sorun olarak algılanırken kampın içinde kaldıklarında ise tamamen unutulmaya terk edilmektedirler. Koşullar ne olursa olsun istenmeyen bu insanların refahıyla ilgili planlanan veya yürürlüğe sokulan akılcı, kalıcı ve insafli bir tasarı bulunmamaktadır. Bauman'a göre AB, zamanının, kaynaklarının ve kapasitesinin büyük bir kısmını sınırlarının geçirgenliğini önlemek için çok yönlü ve çeşitli yöntemler bulmaya ve her türlü önleme rağmen bu sınırları aşmayı başaran mültecilerden nasıl kurtulabileceğine yönelik politikalara aktarmaktadır (Bauman, 2007: 37-42). Bu nedenle, Arendtçi bir karanlık zamanda yaşadığımız ön kabulüyle, günümüzdeki mülteci sorununu, sorun karşısında AB'nin tutumunu ve sorunun siyasal düzeyde ele alınışının somut örneklerinden biri olarak Türkiye ve AB arasındaki göçmen anlaşmasını, Bauman tarafından da benimsenip geliştirilen devletsizleşme ve siyazetsizleşme kavramları aracılığıyla düşünmek anlamlı olacaktır.

Arendt, kendisinin de bir zamanlar dâhil olduğu Hitler zamanındaki mültecilerin halini ve hissettiklerini anlatmış ve onları, belirli bir varoluş, fikir

veya eylem sebebiyle çaresizce doğdukları ülkeler dışında kalıcı ya da geçici bir sığınak arayan ve mülteci komiteleri tarafından yardım edilmeye muhtaç insanlar olarak tanımlamıştır. Evlerini, gündelik hayata karşı aşinalıklarını, işlerini, konuştukları dili ve diğer insanlara sıradan mülteciler olduklarını kanıtlamak için uğraşırken özgüvenlerini kaybeden bu insanlar, ailelerini, akrabalarını ve arkadaşlarını da kaybettikleri için özel hayatlarından da mahrum kalmışlardır (Arendt, 2007: 264-5). Bu noktadan devam eden Bauman'a göre de mülteciler, hâlihazırda zaten bu durumdayken, bir de üstüne sığındıkları ülkenin hükümetinin ve vatandaşlarının dışlamalarına maruz kalmakta ve kendilerini çapraz ateşin ortasından kalmış, ne yapacağını bilemez bir halde bulmaktadır. Böylece çıkış yolunun olmaması ile kalıcı mekânları haline gelen kampların içindeki bu insanlar ne ülkelere geri dönebilmekte ne de geleceğe doğru yeni bir yol çizebilmektedir. Dünyada yerlerini kaybeden ve hiçliğin ortasında bırakılmış mülteciler ile kendileri de fiili devletsizleşmiş olmanın güvensizliğini ve korkusunu yaşayan yerli halkın karşı karşıya gelmesi ve siyasetin bu karşılaşmayı çok kötü yönetiyor olması çağımızın en büyük sınırlar-ötesi sorunlarından biridir (Bauman, 2018b: 160-61).

4. AB, GÖÇ SORUNU VE GERİ İTME

2015 yılında AB, Suriye iç savaşında zirve noktasına ulaşmış göçmen krizi karşısında kendisini, çatışma bölgesindeki sivillerin insani yardım görmesini sağlayan en büyük bağışçı olması gerekçesiyle, yeterli uluslararası müdahalede bulunan öncül aktörler arasında konumlandırır ("EU's Relations with Syria," 2015). Hâlbuki üye ülkelerin bireysel tutumlarına bakıldığında sınır ve merkez ülkeler arasında "yükü paylaşmak" konusunda büyük anlaşmazlıklar bulunduğu ve bütüncül, tek bir normatif uygulama geliştirmenin mümkün olmadığı açıkça görülmektedir. AB'nin göç politikası, yıllarca çeşitli nedenlerle bilinçli bir şekilde uygulanmış, "düşük uyum, zayıf gözetim, düşük dayanışma ve güçlü kurumların eksikliği" (Scipioni, 2017: 1365) sonucunda bugünkü halini almıştır. Olağanüstü bir sayıya ulaşan Suriye kökenli sığınmacıların Eylül 2015'te AB sınırlarına yığılmasının ardından önce Almanya'nın sonrasında bir domino etkisi ile diğer üye ülkelerin sınırlarını kapamasından bu yana bu konuda sorunları giderecek bir çözüme henüz ulaşamamış olduğu ortadadır. Suriye'den gelen sığınmacıların AB'ye geçişlerindeki ilk durak olan Türkiye ile yapılan sorunlu anlaşma da aciliyet arz eden çözümü sağlamamıştır. Bu çözümsüzlük, uluslararası göç rejiminde etik ve yasa dışı olması gerekçesiyle kınanan geri itme gibi uygulamaların bemimsenmesiyle sonuçlanmıştır.

Ortadoğu'dan gelerek Türkiye üzerinden Avrupa'ya geçmeye çalışan sığınmacıların sayısı, sığınmacıların mevcut uluslararası yasal ve normatif

yapılarla yönetilebileceği seviyeyi çoktan aşmıştır. Sorunun kendisinin gerçek boyutu, esas sebepleri ve daha ne kadar büyüyebileceği gibi çok önemli konular hala, Arendt'in karanlık zamanlar tanımında yer aldığı gibi, kamusal alanda olması gerektiği biçimde sürekli ve çözüm odaklı tartışılmamaktadır. Kamusal alanın, soruna taraf olan aktörlerin tamamını biraraya getiren, doğmayı bekleyen nesillerin refahını da gözetecek bir tartışmaya kapalı olması, bu aksak düzeni dönüştürecek ışıktan mahrum olduğu anlamına gelir. Yukarıdaki bölümlerde bahsettiğimiz dehşet verici olayların herkese aynı netlikte görünür olmaması, tartışmaların üstü örtülü gerçeklerin etrafında dönmesi ve devletlerin kamusal alandaki karartmayı bilinçli bir tercih olarak kullanmaları, göç politikalarına Arendtçi bir okumayı uygun bir bakış açısı olarak karşımıza çıkarır. Bu durum, Bauman'ın 44 Mektup'unda sorduğu "İnsanoğlunun birarada yaşamasının evrensel olarak (ki bu tarihte ilk defa *küresel* anlamına da gelecektir) saygı duyulan ve gözetilen yeni ilkeleri nereden gelir...? Bunları tasarlaması olası aktörler için nereye bakılmalı? Ve bu aktörler nasıl harekete geçirilir?" (2010: 121-122) sorularının yanıtlarını aramaya başlanmasını acil kılmaktadır.

Krizler, çıkmazlar ve politika yanlışları AB tarihinin istisnaları olmaktan ziyade olağan unsurları haline gelmiştir. AB kurumları ve üye ülkelerin ilerleme kaydedebilmek adına razı oldukları tamamlanmamış anlaşmalar, esnetilmiş uyum süreçleri ve asgari kriterler, çeşitli politika alanlarını aşılmaz çıkmazlara sürüklemiştir ve göç, bu alanlardan bir tanesidir (Scipioni, 2017: 1361). Türkiye ile AB arasındaki göç antlaşması Doğu Akdeniz'den gelen insan akınını AB için engellemiş olsa da Batı Balkanlarda sınırdaki geri itiş nedeniyle karada sıkışan insan gruplarının sayısında bir artışa neden olmuştur (Weber, 2017: 3). Arendt'in karanlık zamanların bir işareti olarak öngördüğü artan insan kategorilerinin tamamını günümüzde yaşanan göç krizinde görmek mümkündür; yasal, yasadışı, kayıtlı, kayıtdışı, düzenli, düzensiz, belgeli, belgesiz gibi ya da sığınmacı, göçmen, mülteci, misafir gibi kategoriler sorunu daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu kadar çok insan kategorisi içeren bir sorun, ancak devletlerin egemenlik haklarından koruma amaçlı otorite devrettikleri sağlam kurumların uyguladığı somut yöntemler ile çözülebilir ve kategorileşmiş insanlar tekrar haklara sahip olma haklarına kavuşabilir.

Arendt'in, insan hakları rejiminin, evrensel olduğu iddia edilse de soyut olması nedeniyle gerçek insanların gerçek sorunlarını çözmekten uzak olduğu iddiasını bu noktada hatırlamakta fayda vardır. 1951 yılında 'Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme,' BM'nin çatısı altında hazırlanıp imzalandığında "kısıtlayıcı" değil, "geri göndermeme" ilkesini benimsediği için "yasal koruyucu" bir metin olarak tasarlanmıştı (Orchard, 2014: 3). Ancak, imzacı devletleri bugün hala bağlayan korumacılık ilkesinin, uygulama

aşamasına gelindiğinde sınırlandırıcı ve dışlayıcı bir tutumla ihlal edilmesi, bugün uluslararası sistemde bir anti-norm haline gelmiştir. Bu durumun en büyük sebebi, göç, göçmen ve sığınmacı sorunu ile karşı karşıya kalan devletlerin, yükün uluslararası toplum tarafından eşit bölüşülmediği yönündeki memnuniyetsizliklerini kendi sınırlarını korurken benimsedikleri bireysel politikalarla telafi etmeyi seçmeleridir (Maley, 2015: 683). AB’de de 2015 yılında zirve noktasını gören göç krizi, benzer bir çerçeve içinde kendini göstermektedir. 1951 sözleşmesinin korumacı karakteri AB ülkelerini de bağlarken Avrupa göç rejiminin temel direğini 1990 tarihli Dublin Sözleşmesi oluşturmaktadır. Daha sonra ekleme ve güncellemeler yapılmışsa da esas olarak Dublin düzenlemelerinin öngördüğü şekilde sığınmacılar, AB’ye ilk giriş yaptıkları ülkenin meselesi olarak kabul edilmektedir. Ancak bu ilke, sığınmacıların bütün yükünü sınır ülkelerin yüklenmesine neden olduğu için, sınır ülkeleri sığınmacıların, kendi istekleri doğrultusunda, Almanya ve İsveç gibi iç ülkelere gitmelerine izin vermeye başlamıştır. Bu da 2015’teki gibi, 1951 ruhuna aykırı sınır kapama uygulamalarına yol açmıştır (Trauner, 2016: 315).

Sınır kapamaların beklenmeyen başka etik ve norm dışı uygulamalarla sonuçlanması, topyekün yöntemlerin soruna geçici ve uygun olmayan çözümler ürettiğinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Bu tür uygulamalar arasında sayılabilecek bir tutum olan geri itme, sınırdaki güvenlik güçlerinin korunma talebiyle sınırı geçmeye çalışan grupları zor kullanarak kitlesel olarak geldikleri yöne itmeleridir. Bu haliyle geri itme, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 4. maddesinin 4. protokolünde yasaklanan toplu sınırdışı etme kategorisine girmektedir. Toplu sınır dışı etme, sığınmacıların bireysel durumlarını, gereksinimlerini ve tehdit altında olma derecelerini göz ardı eden ve herkesin aynı muameleyi görmesine neden olan battaniye tarzı bir müdahaledir. Geri itmeler, sığınma hakkı sürecini başlamadan bitirdiği ve uluslararası koruma alabilecek statüdekileri de tehlike altında oldukları bölgeye geri gönderdiği için açıkça AB norm ve yasalarının ihlalidir (‘A Dangerous Game,’ 2017: 4). Buna rağmen AB ülkeleri tarafından giderek artan bir oranda kullanılmaya devam etmekte ve böylece üye ülkeler arasında AB değerlerini inkar eden sessiz, zımni bir uzlaşma ortaya çıkmaktadır. Üye ülkeler, mevcut seçenekler arasındaki “en küçük ortak payda”ya razı olarak normatif, etik ve yasal bir göç rejimi kurgulayamayacaklardır. AB’ye üye olmayan Balkan ülkelerinden AB ülkelerine, AB ülkelerinden geri Batı Balkan ülkelerine adeta top yerine insanların kullanıldığı bir pinpon oyununun süregittiği düşünüldüğünde, AB’nin göç konusunda ahlaki bir pozisyon benimsediğini söylemek mümkün değildir (Weber, 2017: 18).

AB'nin sürekli çıkmaza giren göç ve sığınmacı rejimini Arendtçi bir bakış açısı ile reforme edebilmesi için yeniden insanların haklara sahip olma hakkını önceleyen bir paradigma geliştirmesi gerekir. Değişim hiyerarşisinin en tepesinde yer alan paradigma değişikliği olmadan bu sorun, halihazırdaki kısıtlayıcı engelleri artırıp yoğunlaştırarak sadece bir krizden daha ağır bir başka krize geçişte arada zaman kazandıracaktır (Trauner, 2016: 312). Daha önceki bölümde bahsettiğimiz devletsizleştirme kavramı, bu bağlamda kendini "gereksizleştirilmiş insanların devletsizleştirilmesi" diye adlandırılabilir bir olguya dönüştürmekte ve günümüzde zorunlu kitlesel göç devam ettikçe, sınırlardaki kontrol daha güçlendirildikçe sona erecek gibi gözükmemektedir. Bu bağlamda AB'nin Türkiye ile 29 Kasım 2015 tarihinde imzaladığı ortak eylem planı, kısıtlayıcı kontrol ilkesi gözetilerek hazırlandığı halde ne Haziran 2016'da başlayan Brexit sürecini ne de Birleşik Krallığın AB'den ayrılmasını engelleyebilmiştir. AB'den ayrıldıktan sonra uygulanacak göç politikası tartışılırken Brexit taraftarlarının "mantra"sı haline gelen "kontrol" vaadi, çok etkili olmuştur. Ancak, tek başına kontrolün daha fazla kontrol isteği ve gereği ile sonuçlanan çarpan etkisini, özellikle AB'nin göç krizinin Brexit'e yansması çerçevesinde açıkça görmek mümkündür (Outhwaite, 2018: 1). Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi lideri Nigel Farage'ın kitlesel olarak AB sınırlarına giriş yapan sığınmacıları gösteren bir fotoğrafı kullanarak yaptırdığı poster, kendi devletlerine gereksizleşen bu topluluğun AB sınırları içerisinde de "insan harici" formlar olarak yansıtmış ve bu akının durdurulması mesajı ile Brexit kampanyasının belirleyici unsurlarından biri olmuştur (Morrison, 2019: 603).

Arendt'in iki kavramı "devletsizleşme" ve "haklara sahip olma hakkı"ndan mahrum kalma günümüzde yaşanan göç ve sığınmacı krizini açıklamada işlevsel bir rol üstleniyor (Gündoğdu, 2015: 211). Devletlerinin devletsizleştirdiği ve haklarından mahrum bıraktığı insanlar, sığınacakları yeni topraklara doğru akın ettikçe karşılaştıkları yeni devletler, daha önce razı oldukları evrensel insan hakları rejimini hiçe sayarak, önlerine güvenlik duvarları örmektedir. Egemenlik çerçevesinde düşünüldüğünde devletler, doğal olarak, meşru haklarını kullanmak istemektedirler. Ancak Bauman'ın daha önceki bölümde bahsedilen argümanına referansla, özgürlük ve refahın tek bir bölgeye odaklanarak, onu yüksek duvarlarla örerek gerçekleştirilemeyeceğini tarihteki zorunlu nüfus hareketleri defalarca göstermiştir. Birlikte hareket etme, yükü paylaşma ve güçlü kurumlar inşası olmadan devletlerin sadece güvenlik politikaları aracılığı ile bu kadar köklü bir sorunu çözmede başarı göstermeleri mümkün değildir (Trauner, 2016: 315). Bununla birlikte, 2008 ekonomik krizinden bu yana devletlerin, devlet kapasitelerini yerine getirmelerini engelleyecek derecede küresel sermaye ağlarının müdahalesine açık hale geldiği ve böylece de çağımızın, Bauman ve

Bordoni'nin ileri sürdüğü gibi, bir devlet krizine dönüştüğünü de dikkate almamız gerekir (2014: 12). Devletlerin karar alma süreçleri çoğunlukla hesap verirlilik, şeffaflık ve hukukun üstünlüğü kriterlerinden bağımsız, küresel düzeyde sermayenin önceliklerine göre yürütülmektedir. Bu bağlamda devletler, bir yandan sığınmacılar için sınırlarına duvarlar örmeye devam ederken diğer yandan kendi vatandaşlarına sağlamaları gereken ekonomik ve sosyal hakları, uzun vadede onları da devletsizleştirecek kadar tırpanlamaktadırlar. Haklara sahip olma hakkı kategorisinde emek ve refah ile ilgili güvenceler, herkes için "çağdışı biri anakronizm"e evrilmektedir (Gündoğdu, 2015: 211).

2008 ekonomik krizinden en çok etkilenen ülkeler arasında yer alan AB üyelerinin dahil oldukları uyum, entegrasyon ve kurumsallaşma süreçleri bu nedenle daha da eksik, yetersiz ve gevşek kalmıştır (Trauner, 2016: 311). Bu etkinin en çok hissedildiği politika alanlarından olan göç düzenlemeleri, yasaların içerdiği kapsayıcı normları desteklemeyen dışlayıcı pratikler karşısında AB'nin kurucu değerlerine aykırı düzenlemelere sahne olmaya devam etmektedir. AB'nin sınır rejimi olan Schengen'e dahil olmayı bekleyene Hırvatistan, bu hakkı almasını kolaylaştıracağı gerekçesiyle sınırlarında yoğun bir biçimde geri itme uygularken AB, kendi yasalarının açık bir ihlali olan bu tutumu kınamamaktadır ('Report for the Special Rapporteur, 2021: 4). Türkiye ile AB arasında 2016 yılında yürürlüğe giren ve Avrupa topraklarına Türkiye üzerinden geçiş yapan sığınmacıların geri Türkiye'ye gönderilmesini öngören göç anlaşması ise Türkiye'nin sığınmacı ve göçmenler için "güvenli" bir ülke olduğu varsayımına dayanmaktadır. Avrupa Komisyonu, AB sınırından 1 günde 10 bin sığınmacının geçtiği günlerden sadece 105 kişinin geçtiği günlere gelmiş olmasındaki başarıyı bu anlaşma ile açıklıyor (European Commission, 2020). Ne var ki, AB Sınır Koruma Ajansı FRONTEX'in, Yunan Sahil Güvenlik ekiplerinin uyguladığı yasa dışı geri itmeleri rapor etmemesi gibi unsurlar düşünüldüğünde bu başarının somut bir gerçek yerine bir ilüzyon olduğu ortaya çıkıyor (Nielsen, 2021).

Sığınmacıların gerçekten güvende olup olmadığını, bütüncül bir insan hayatı yaşayıp yaşamadıklarını ölçecek ya da ideal koşulları gözetecek bir kurumsallaşma olmadığı gibi AB'ye üye devletlerin bu yönde gösterdikleri bir irade de mevcut değildir. Aynı şekilde toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığın ya da COVID-19 koşullarının sığınmacılar üzerindeki etkileri göz önüne alınarak yapılacak herhangi bir politika güncellemesi tartışması da yoktur. Bu gereğin tersine, özellikle COVID-19 salgını sebebiyle geri itme, devletlerin sınırlarını kapatma uygulamalarıyla paralel bir şekilde geçici bir meşruiyet kazanmıştır ('No Lockdown for Pushbacks,' 2020). Süregiden bir kriz olmasına rağmen göç sorunu, üzerindeki spot ışıkları bu şekilde kapatılarak, olayın gerçek boyutunun

olduğu gibi algılanmasını imkansız kılan bir karanlığa gömülmüştür. Doğru soruları sorarak karar alıcıları hesap vermeye zorlamak, karanlıkta kaldığı için soruna yabancılaşan bireyleri artık ilgilendirmemektedir. Halbuki araştırmalar Eylül 2020-Şubat 2021 arasındaki süre içerisinde AB’de kalıcı statü arayan Suriyelilerin başvurularının iki katına çıktığını göstermektedir (Schengenvisainfo, 2021) ve paradigma değişikliği hariç bütün çözümlerin geçici ve yetersiz olduğunu düşündürmektedir.

Geri itme, AB’nin süregiden göç krizi içerisinde ahlaki ve yasal olarak çözümleyemediği en önemli sorunlardan biri olmaya devam etmektedir. Devlet liderleri tarafından yok sayıldığı ya da AB kurumları, üye ülkeleri bu nedenle cezalandırmadığı için azalarak ortadan kaybolmayacağı açıktır. Tersine, etik dışı bir uygulama olarak yavaş yavaş görünürlük kazanmakta ve karanlık zamanların opaklığında bu konuda küçük bir ışık yanmış olabileceğine bizi inandırmaktadır. Yunan Başbakanı Mitsotakis’e Hollandalı meslektaşıyla birlikte düzenlediği bir basın toplantısında Hollandalı bir gazetecinin yönelttiği “geri itmeler hakkında yalan söylemeyi ne zaman bırakacaksınız” sorusu, beklenmedik bir anda gelen soğuk duş etkisidir. Aynı gazetecinin sorusunun devamında dile getirdiği, geri itmelerin, AB ülkelerinin sığınmacı bedenler üzerindeki “narsistik sömürü”sü olduğu iddiası da bu durumdaki etik ihlalini, görmek isteyenler için gerçek boyutlarıyla gözler önüne sermiştir (‘PM Bristles at Dutch Journalist’s Accusations,’ 2021). Bu bağlamda, söz konusu basın toplantısında iki devlet liderine geri itmeler hakkında yöneltilen bu sorular, Arendt’in savunduğu, insanların olayları kesintiye uğratarak aydınlatma kapasitesini hatırlatmaktadır. Bununla birlikte devletlerin, cezalandırıcı niteliği güçlendirilmiş yaptırımlarla donatılmış bir uluslararası hukuk çerçevesine egemenlik devri yapmadıkları sürece, insanların haklara sahip olma hakları prensibi çerçevesinde gerçekleşecek bir dönüşüm, normatif insanlık için hala çok uzaktadır.

5. SONUÇ

Arendt’in karanlık zamanlar tanımında önemli yer tutan kamusal alandaki güvenilirlik açıkları ve nasıl alındığı görünmeyen devlet kararları, olayların gerçek sebeplerini “halının altına süpürdüğü” için, hayatın olağan akışı içerisinde insanları dehşete düşürecek bu olayların normalleştirilerek benimsenmesine neden olmaktadır (1965: viii). Ancak halının altına süpürülen her siyasi olayın ardından hakları tırpanlanan insanlardan yeni insan kategorileri oluşmaya devam ettikçe kimse güvende olmayacaktır (Arendt, 1976: 277). Bu nedenle normalleştirme, ya da Arendt’in deyişiyle gözlerimizi karanlığa alıştırmaya (1965: vi) yerine insanların, kendi kendileriyle girdiği sessiz diyalogda hakikati söyleme cesaretini göstermeleri şarttır. Arendt’in istediği türde bir çağımızı anlama

çabasına giriştiğimizde devletsizleşmenin ve haklara sahip olma hakkı üzerinden bireyin uğradığı kayıpların, hepimiz için giderek daha büyük birer sorun haline geldiğini görüyoruz. Dünyada bir yere sahip olamama ve kendini emek ve eylemle gerçekleştirememeye bugün sadece sığınmacıların meselesiymiş gibi gözükse de devletlerin üstesinden gelemediği sürekli kriz halleri nedeniyle gereksizleşen vatandaşlarından kurtulma eğilimlerini arttıracaklarını öngörmek mümkün. Bu bağlamda, uluslararası insan hakları rejimini güçlü kurumlar ve çoğulculuk ilkesi ile desteklemek, yenilemek ve bu konuda ısrarcı olmak ivedilik arz ediyor.

Günümüzü anlamak için yapılan Arendt okumlarında düşünür istemediği bir “tapınmaya yakın hürmet” (Fraser, 2004: 254) atfetmek elbette ki doğru olmayacaktır. Ancak göç ve sığınmacı olgusunu, farklı bir tarihsellik içinde de olsa, bugüne ışık tutacak kapasitede açıklamış olması Arendtçi bir okumanın önemini ve değerini artırmaktadır. Arendt’in uyardığı gibi, siyasetin artık özgürlük ve demokrasi getirmediği bir çağda güvenlik yoğunluklu politikalar, tiranlığın deneyimleneceği, tiranlığa en yakın örnekleri teşkil etmekte. Siyasetin ve aktörlerin yeniden tanımlanması, siyasete hak ettiği saygınlığın iade edilmesi ve Bauman’ın önerdiği gibi siyasetin, iktidarın ve toplumun birbiriyle barışması, insanlığa üzerine çöken karanlıktan çıkış yolunu gösterecektir. Bunun için çözüm üretmekte yetersiz kalan, hatta sorunları daha da karmaşık hale getiren kavramlar, kuramlar ve değerler tartışmalarından daha fazla, insanların bir şey uğruna eyleme iradelerini artırmak, onların doğumluluktan kaynaklanan spontan eylem kapasitesini açığa çıkarmak gereklidir. Burada önerilen, yeniden sahip çıkılan siyasetin güçlendirilmiş kurumları aracılığı ile gerçekleştirilebilecek somut bir çözümdür.

Arap Ayaklanmalarının ardından ortaya çıkan ve 2015 yılında Suriye’deki çatışmalarla birlikte yoğunlaşan göç ve sığınmacı krizi, AB’nin özellikle göç gibi zor politika alanlarını yönetmek için bilinçli bir şekilde yürüttüğü esnek bütünleşme süreçlerinin işlevsel özelliklerini nasıl yitirdiğini gözler önüne sermiştir. Üye ülkelerin göç politikaları bireysel ve dışlayıcı bir karaktere bürünürken, yasal düzenlemeler AB norm ve değerlerini yansıtmayan anti-siyaset pratiklerine dönüşmüştür. Geri göndermeme ilkesini ihlal etmemek için başvurulmuş sınırlardaki geri itme uygulaması insan hakları rejimi açısından açıkça sorunlu bir eylemdir. Aynı şekilde, Türkiye ile imzalanan ortak eylem planının sonucunda sığınmacıları sınırlarının dışındaki bir vaka olarak görmeye başlaması ve onların kamplara sığmayan hayatları, uğradıkları istismarlar ya da COVID-19’dan etkilenme dereceleri ile ilgilenmemesi de eşit derecede sorunludur. Brexit süreci de göstermiştir ki sınırları kapamak sorunun ortadan

kalkması için yeterli değildir. Milyonlarca insanın kategorilere ayrıldığı, haklarının tırpanlandığı ve devletsizleştikleri bir durum süregiderken bunun sadece belli grupların kaderi olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. 21. yüzyılın bir sığınmacılar çağı olması ancak yeniden sahip çıkılan gerçek siyasetin desteklediği uluslararası kurumların küresel bir insan hakları rejimini baştan inşa etmesiyle engellenebilir. Arendt'in dediği gibi "hayattan daha yüce bir ideal" (2007, 266) olmadığını hatırlamak başlangıç noktamız olabilir.

KAYNAKÇA

"66% of Syrian Asylum Seekers in EU Don't Intend to Return to Their Home Country" (2021), <https://www.schengenvisainfo.com/news/66-of-syrian-asylum-seekers-in-eu-dont-intend-to-return-to-their-home-country/> (16.07.2021).

"A Dangerous 'Game': The pushback of migrants, including refugees, at Europe's borders" (2017), Belgrade Center for Human Rights, Macedonian Young Lawyers Association and OXFAM, https://www-cdn.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/bp-dangerous-game-pushback-migrants-refugees-060417-en_0.pdf (09.11.2021).

Adelman, Jeremy (2016), "Pariah: Can Hannah Arendt Help Us Rethink Our Global Refugee Crisis?", *Wilson Quarterly*, 40 (2), <https://www.wilsonquarterly.com/quarterly/looking-back-moving-forward/pariah-can-hannah-arendt-help-us-rethink-our-global-refugee-crisis> (09.11.2021).

Akkaya, Aysun Yaralı (2019), "Avrupa'nın Mülteci Politikalarına Oryantalist Yaklaşımı: Suriye Krizi Sonrası Avrupa ve Türkiye İlişkileri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 74 (2): 357-380.

Arendt, Hannah (1961), *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought* (New York: Viking Press).

Arendt, Hannah (1965), *Men in Dark Times* (New York: Harvest Book).

Arendt, Hannah (1994), "On the Nature of Totalitarianism (An essay in understanding)", Arendt, Hannah (Der.), *Essays in Understanding, 1930-1954: Formation, Exile, Totalitarianism* (New York: Schocken Books): 328-361.

Arendt, Hannah (1994), "Understanding and Politics (The difficulties of understanding)", Arendt, Hannah (Der.), *Essays in Understanding, 1930-1954: Formation, Exile, Totalitarianism* (New York: Schocken Books): 307-328.

Arendt, Hannah (2007), "We Refugees", Feldman, J. K. (Der.), The Jewish Writings (New York: Schocken Books): 264-274.

Arendt, Hannah (2016), İnsanlık Durumu (İstanbul: İletişim Yayınları).

Arendt, Hannah (2017), Totalitarizmin Kaynakları 3 / Totalitarizm (İstanbul: İletişim Yayınları).

Arendt, Hannah (2018), "Freedom and Politics: A Lecture", Kohn, J. (Der.), Thinking without a Banister: Essays in Understanding, 1953-1975 (New York: Schocken Books): 220-245.

Bauman, Zygmunt (2010), 44 Letters from the Liquid Modern World (Cambridge: Polity Press).

Bauman, Zygmunt (2000), Siyaset Arayışı (İstanbul: Metis Yayınları).

Bauman, Zygmunt (2007), Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty, (Cambridge: Polity Press).

Bauman, Zygmunt (2018a), Akışkan Hayat (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).

Bauman, Zygmunt (2018b), Kuşatılmış Toplum (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).

Bauman, Zygmunt ve Corlo Bordonni (2018), Kriz Hali ve Devlet (İstanbul: İthaki Yayınları).

Bauman, Zygmunt ve Stanislaw Obirek (2018), Dünyaya ve Kendimize Dair (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).

Benhabib, Seyla (2000), The Reluctant Modernism of Hannah Arendt (Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.)

Benhabib, Seyla (2004), The Right of Others: Aliens, Residents and Citizens (New York: Cambridge University Press).

Benhabib, Seyla (2010), "Introduction", Benhabib, Seyla (Der.), Politics in Dark Times: Encounters with Hannah Arendt (New York: Cambridge University Press): 1-17.

Benhabib, Seyla (2018), Exile, Statelessness and Migration: Playing Chess with History from Hannah Arendt to Isaiah Berlin (Princeton: Princeton University Press).

Berkowitz, Roger (2010a), "Introduction: Thinking in Dark Times," Berkowitz, R., T. Keenan ve J. Katz (Der.), Thinking in Dark Times: Hannah Arendt on Ethics and Politics (New York: Fordham University Press): 3-17.

Berkowitz, Roger (2010b), "Solitude and The Activity of Thinking," Berkowitz, R., T. Keenan ve J. Katz (Der.), *Thinking in Dark Times: Hannah Arendt on Ethics and Politics* (New York: Fordham University Press): 237-248.

Bernstein, Richard (2010), "Are Arendt's Reflections on Evil Still Relevant?," Seyla Benhabib (Der.), *Politics in Dark Times: Encounters with Hannah Arendt* (New York: Cambridge University Press): 293-304.

Bernstein, Richard (2018), "The Illuminations of Hannah Arendt", *New York Times*, <https://www.nytimes.com/2018/06/20/opinion/why-read-hannah-arendt-now.html> (15.02.2020).

Bernstein, Richard (2018), *Why Read Arendt Now?* (Cambridge: Polity Press).

Bilsky, Leora (2010), *The Eichmann Trial and the Legacy of Jurisdiction*, Benhabib, Seyla (Der.), *Politics in Dark Times: Encounters with Hannah Arendt* (New York: Cambridge University Press):198-218.

Birmingham, Per (2009), *Hannah Arendt and Human Rights: The Predicament of Common Responsibility* (Bloomington: Indiana University Press).

Bowring, Finn (2011), "Comparing Bauman and Arendt: Three Important Differences", *Sociology*, 45 (1): 54-69.

Buckler, Steve (2001), "Coming out of Hiding: Hannah Arendt on Thinking Dark Times", *The European Legacy: Toward New Paradigms*, 6 (5): 615-631.

"Dünyada 70,8 Milyon İnsan Yerinden Edildi" (2019), *Deutsche Welle*, <https://www.dw.com/tr/dunyada-708-milyon-insan-yerinden-edildi/a-49258725> (14.02.2020).

Efe, Büşra (2018), *Hannah Arendt'in "Haklara Sahip Olma Hakkı" Kavramı Çerçevesinde Türkiye'deki Suriyelilerin Çalışma 'Hakkı'* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Ankara: TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

European Commission (2016), *EU-Turkey Statement: Four Years On*, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20200318_managing-migration-eu-turkey-statement-4-years-on_en.pdf (16.12.2020).

European Union External Action Service (2015), *The EU's Relations With Syria* http://eeas.europa.eu/syria/index_en.htm (14.02.2020).

Evans, Brad (2017), "Humans in Dark Times," NYTimes, <https://www.nytimes.com/2017/02/23/opinion/humans-in-dark-times.html> (17.07.2021).

Ezrow, Natasha (2018), "Authoritarianism in the 21st Century", *Politics and Governance*, 6 (2), 83-86.

Fraser, Nancy (2004), "Hannah Arendt in the 21st Century", *Contemporary Political Theory*, 3 (3): 253-261.

Gratton, Peter (2012), *The State of Sovereignty* (New York: New York Press).

Gündoğdu, Ayten (2015), *Rightlessness in an Age of Rights: Hannah Arendt and the Contemporary Struggles of Migrants* (Oxford: Oxford University Press).

Harabin, Radoslaw (2015), "Democracy, Its Collapse and the Jewish Question: Comparing Hannah Arendt's and Zygmunt Bauman's Philosophies", *Annales Universitatis Mariae-Curie Sklodowska*, 22(1): 108-118.

Horst, Cindy ve Odin Lysaker (2021), "'Miracles in Dark Times': Hannah Arendt and Refugees as 'Vanguard'," *Journal of Refugee Studies*, 34 (1): 67-84.

Howard, Dick (2010), "Keeping the Republic: Reading Arendt's *On Revolution* after the Fall of the Berlin Wall," Benhabib, Seyla (Der.), *Politics in Dark Times: Encounters with Hannah Arendt*, (New York: Cambridge University Press): 277-292.

Kalyvas, Andreas (2004), "From Act to Decision: Hannah Arendt and the Question for Decisionism", *Political Theory*, 32 (3): 304-346.

Khalip, Jacques (2010), "Arendt, Byron and De Quincey in Dark Times", *European Romantic Review*, 21 (5): 615-630.

Klusmeyer, Douglas (2010), "Hannah Arendt's Case for Federalism", *Publius*, 40 (1): 31-58.

Maley, William (2015), "Refugee Diplomacy", Cooper Andrew F., Jorge Heine ve Ramesh Thankur (Der.), *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, (Oxford: Oxford University Press): 675-690.

Moran, Shane (2013), "Politics in Dark Times: Reflections on Hannah Arendt", *Politikon: South African Journal of Political Studies*, 40 (2): 277-297.

Morrison, James (2019), "Re-framing Free Movement in the Countdown to Brexit? Shifting UK Press Portrayals of EU Migrants in the Wake of the Referendum", *The British Journal of Politics and International Relations*, 21 (3): 594-611.

“No lockdown for pushbacks during COVID 19” (2020), Euromed Rights, <https://euromedrights.org/publication/no-lockdown-for-pushbacks-during-covid-19> (09.11.2021)

Nielsen, Nikolaj (2021), “Frontex Chief Accused of Possible Rights ‘Cover Up’”, <https://euobserver.com/migration/152459> (17.07.2021).

Orchard, Phil (2014), *A Right to Flee: Refugees, States, and the Construction of International Cooperation* (Cambridge: Cambridge University Press).

Outhwaite, William (2019), *Migration Crisis and “Brexit,” Oxford Handbooks Online*, (Oxford: Oxford University Press). 10.1093/oxfordhb/9780190856908.013.7

Özkazanç, Alev (2017), “Anlamak ve Politika: Arendt'ten Öğrenmek”, *Vira Verita*, 7: 1-17.

Parekh, Serena (2008), *Hannah Arendt and the Challenge of Modernity: A Phenomenology of Human Rights* (New York: Routledge).

“PM bristles at Dutch journalist’s accusations of pushbacks” (2021), Ekathimerini, <https://www.ekathimerini.com/news/1171479/pm-bristles-at-dutch-journalist-s-accusations-of-pushbacks> (09.11.2021)

“Report for the Special Rapporteur on pushback practices and their impact on the human rights of migrants” (2021), European Center for Constitutional and Human Rights, https://www.ecchr.eu/fileadmin/Juristische_Dokumente/ECCHR_REPORT_UN_SR_PUSHBACKS.pdf (09.11.2021)

Reus-Smit, Christian (2001), “Human Rights and the Social Construction of Sovereignty”, *Review of International Studies*, 27, 519-538.

Scipioni, Marco (2017), “Failing Forward in EU Migration Policy? EU Integration after the 2015 Asylum and Migration Crisis”, *Journal of European Public Policy*, 25 (9), 1357-1375.

Sönmez, Pelin (2014), *Avrupa Birliğinde Yeni Dönem Postkolonyal İlişkiler ve Göç Politikaları Diyaloğu (Yayımlanmamış Doktora Tezi)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Stivers, Camilla (2004), “On Theorising Dark Times”, *Administrative Theory and Praxis*, 26 (1): 19-26.

Stivers, Camilla (2008), *Governance in Dark Times: Practical Philosophy for Public Service* (Washington: Georgetown University Press).

Trauner, Florian (2016), “Asylum Policy: the EU’s ‘Crises’ and Looming Policy Regimes Failure”, *Journal of European Integration*, 38 (3): 311-325.

Walsh, Mary (2011), “Arendtian Thinking through Politics in Dark Times and Beyond”, *Australian Journal of Political Science*, 46 (3): 573-581.

Weber, Bodo (2017), “The EU-Turkey refugee deal and the not quite closed Balkan route,” Friedrich Ebert Stiftung, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/13436.pdf> (09.11.2021)

World Bank (2019), Research Conference on Forced Displacement, <https://www.worldbank.org/en/events/2019/12/11/jdc-research-conference-on-forced-displacement> (31 Mart 2021).

Young-Bruehl, Elizabeth (2006), *Why Arendt Matters* (London: Yale University Press).